

Şehristânî'nin el-Milel ve'n-Nihal Adlı Eserinde Dinler Tarihine Dair Kullandığı Metodlar

İsmail TAŞPINAR*

Atıf/©: Taşpınar, İsmail, (2008). Şehristânî'nin *El-Milel ve'n-Nihal* Adlı Eserinde Dinler Tarihine Dair Kullandığı Metodlar, *Milel ve Nihal*, 5 (1), 37-61.

Özet: Üç kısımdan oluşan araştırmada, Şehristânî'nin el-Milel ve'n-Nihal adlı eserinde kullandığı Dinler Tarihine ilişkin belli başlı metodlar ele alınmaktadır. Birinci Kısım'da, söz konusu eserin önemi üzerinde durulmaktadır. İkinci Kısım'da, makalenin asıl konusu olan metodlara ilişkin bilgiler verilmektedir. Burada, kullanacağı metodlarını da belirlediği düşünüldüğü için, öncelikle Şehristânî'nin istifade ettiği kaynaklara değinilmekte ve onun entellektüel muhitine değinilmektedir. Daha sonra, Şehristânî'nin eserinde kullandığı metodlardan 'objektif ve tasviri metod, terminoloji oluşturma, Mircea Eliade'nin anlayışına göre hermenötik metod, dinler tarihinin belli bir 'hikmet' çerçevesinde yorumlanması olan 'historiosofik veya batınî' metod, Şehristânî'ye özgü 'karşıtlık ve tekabülîyet' metodu hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü Kısım'da ise, Şehristânî'nin dinleri ve inançları tasnif etmede kullandığı tipolojik ve coğrafi metod gibi çeşitleri metodlar üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Şehristânî, Milel ve Nihal, Dinler Tarihi, Tarih Metodolojisi, Batınîlik, Hermenötik, Historiosofi, Tipoloji.

---

* Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fak.Dinler Tarihi Anabilim Dalı.

Giriş

İslam dünyasında dinlere ilişkin en özgün eserlerden biri şüphesiz Şehristânî'nin (v. 1153) kaleme aldığı *el-Milel ve'n-Nihal* adlı eseridir. Şehristânî'nin eserinin, hem kendisinden önce ve kendi döneminde hem de kendisinden sonra yazılmış olan eserler arasında, dinler tarihi konusunda İslam literatürünü etkileyecek olan en yetkin çalışmalardan biri olduğu herkes tarafından kabul edilmektedir.

Konuyla ilgili doğrudan çalışmaların olmayışı ve bilgilerin dağınıklığı nedeniyle, değişik kaynaklarda yer alan bilgilerden hareketle konunun derli toplu ortaya konması için araştırma üç Kısım'da ele alınmıştır. Buna göre; Birinci Kısım'da, '*el-Milel ve'n-Nihal* Literatürünün Dinlere Dair Yazılan Eserler Arasındaki Yeri' konusu ele alınmakta ve Şehristânî'nin eserinin diğer eserler arasındaki yeri tespit edilmeye çalışılmaktadır. İkinci Kısım '*Şehristânî'nin el-Milel ve'n-Nihal*'de Kullandığı Metodlar' başlığını taşımakta ve beş alt başlıktan oluşmaktadır. Burada, Şehristânî'nin eserinde kullandığı belli başlı metodlardan 'objektiflik ve nitelendirici, terminoloji oluşturma, hermenötik, historiosofi, karşıtlık ve tekabüliyet' metodlarına değinilmektedir. Üçüncü Kısım'da ise, '*Şehristânî'nin Dinler ve İnançlara İlişkin Çeşitli Tasnif Metodları'nın çeşitleri üzerinde durulmakta ve bunlar incelenmektedir.*¹

I. el-Milel ve'n-Nihal Literatürünün Dinlere Dair Yazılan Eserler Arasındaki Yeri

Müslümanların yeni ülkeleri fethetmesi ve ticaret nedeniyle gidilen uzak ülkelerde karşılaşılan yeni topluluklar ve onların dinleri, İslam düşünürlerini söz konusu dinler ve onların inançları hakkında birtakım sorular sormaya ve bunlara cevaplar bulmaya itmiştir. Aslında, Kur'an İslam'dan önceki dinlere ve topluluklara (Yahudiler, Hıristiyanlar, Mecusiler ve Sabiiler) işaret etmekte idi.

---

¹ Araştırmada, yer yer gerekli görüldükçe *el-Milel ve'n-Nihal*'in *Dinler ve Mezhepler Tarihi* (İstanbul 2006) başlığı ile Muharrem Tan tarafından yapılan tercümesinden istifade edilmiştir.

Ancak, karşılaşılan bu yeni dinlerin büyük bir kısmı İslam'ın temel kaynaklarında yer almamaktaydı ve bunların tanımı ve izahı yapılmalıydı. Müslüman yazarlar, yeni karşılaştıkları toplulukların yaşam tarzlarına, inançlarına, dillerine ve kültürlerine dair çeşitli eserler kaleme almada gecikmediler.²

Bu eserler içerisinde doğrudan dinlerle alakalı olanlarda iki tür yaklaşımın söz konusu olduğu burada belirtilmelidir. Bunlardan ilki, kelâm geleneğinin de etkisinde gelişen, daha çok savunmacı (apolojetik) bir üslubu benimsemesi ile temayüz eden 'makâlât, diyânât ve fırak' türü eserlerdir. Bazı İslam mezheplerinin görüşlerinin ve İslam dışı inançların İslam'ın temel inançları çerçevesinde ele alındığı ve daha sonra eleştirildiği 'makâlât' türünde yazılmış birçok eser olduğu bilinmektedir.³ Erken dönem makâlât türü eserler, ehl-i sünnet diye kabul edilen yaygın görüşün dışında birtakım görüşler (özellikle Şia mezhebine ait görüşleri) ileri sürenler tarafından (*ashâbü'l-makâlât*) küçük risaleler şeklinde kaleme alınmıştır.⁴ Ancak, zamanla ehl-i sünnete mensup olanlar da bu türde eserler yazmışlardır. Bunlar içerisinde en meşhur olanı, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş'arî'nin (v. 936) yazmış olduğu *Makâlâtü'l-İslâmiyyin va'htilâfü'l-Musallîn* adlı eserdir.⁵

Diğer dinlere ilişkin kaleme alınan eserlerden ikinci yaklaşımı benimseyenler, dinleri olduğu gibi aktarmaya çalışan ve makâlât türü eserlerden sonraki döneme ait olan 'Milel ve Nihal' türü eser-

² Ömer faruk Harman, 'Milel ve Nihal', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2005, c. 30, s. 58.

³ Guy Monnot, *Islam et Religions*, Paris 1986, s. 29-30.

⁴ Muhammed b. Tavit et-Tancı, 'Şehristânî'nin Kitab'ul-Milel ve'n-Nihal'i', *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1956, c. 5, s. 1. Erken dönem şii alimlerinden Sa'd b. Abdullah el-Kummî'nin (v. 913-4) Şia mezhebinin kollarına dair yazdığı makâlât türü eserlerden *el-Makâlât ve'l-fırak* adlı eseri için bkz.: Mustafa Öz, 'el-Makâlât ve'l-fırak', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2003, c. 27, s. 405.

⁵ Makâlât türü eserlerdeki genel özellikler daha sonraları 'fırak' ('fırka' kelimesinin çoğulu) türü eserlerde de devam ettirilmiştir. Makâlât literatürü ve bu türün özellikleri ile bu konuda yazılmış olan eserlerin listesi ve değerlendirilmeleri için Ethem Ruhi Fıçlalı'nın çalışmasına bkz.: Ebu Mansûr Abdulkaahir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Önsöz ve notlarla çev.: Ethem Ruhi Fıçlalı, Ankara 1991, s. XIII-XX. Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'nin eseri ilgili detaylı bilgi için bkz.: Hasan Onat, 'Makâlâtü'l-İslâmiyyîn', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2003, s. 406-407.

lerdir. Bunlar, diğerlerinden farklı olarak yalnızca İslam fırkalarını değil aynı zamanda diğer dinleri ve bu dinlerin mezheplerini de incelemektedir.⁶ Bu eserler, makâlât türü eserlerde olduğu gibi, dinleri İslam'ın temel inançları çerçevesinde ele alarak onları eleştirmeyi hedeflemezler. Bu çalışmalar, eldeki mevcut kaynaklardan ve bireysel tecrübelerden hareketle dinleri tasviri (deskriptif) olarak tanıtmayı hedefleyen ansiklopedik türden eserlerdir. Bu türün en önemli temsilcisi, *el-Milel ve'n-nihal* adlı eserin müellifi Şehristânî'dir. Dünya dinlerini sistemli bir şekilde tanıtmaya amacına yönelik kaleme alınmış olan bu eserin diğer bir özelliği ise, Asya dinlerinden Hinduizm ve Budizm'i de içine alacak şekilde hem ilgi alanının genişliği, hem de detaylı bilgi vermesi bakımından önceki eserlere nispetle daha objektif bilgiler nakletmiş olmalarıdır.⁷

II. Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal*'de Kullandığı Metodlar

Şehristânî'nin dinler ve mezheplere ilişkin tasnifler ve onların tahlili konusunda tek bir metod kullanmamıştır. Hatta konular incelenirken de görüleceği üzere, aynı konuda çok farklı metodlara başvurduğu yine kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır. Her ne kadar 'objektif' veya 'deskriptif' bir yöntem izlediğini belirtse de, ve bu konuda kendinden önceki araştırmacılarla mukayese edildiğinde özgün olduğu kabul edilse de; verdiği bilgilerde ve kaynakların kullanımında yer yer 'seçici' olmasının ve bazı konularda 'müslüman bir ilahiyatçı' olarak konulara yaklaşmasının, eserin kurgusunda ve konuların sunumunda önemli ölçüde etkili olduğu belirtilmelidir.⁸

Şehristânî'nin eseri boyunca sergilediği farklı tutumlar, araştırmacılar tarafından çeşitli şekillerde değerlendirilmiştir. Ulrich

⁶ Harman, 'Milel ve Nihal', s. 58.

⁷ Milel ve Nihal türü eserlerin bu özellikleri ile ilgili bkz.: Bruce B. Lawrence, 'Al-Shahrastâni', *Encyclopedia of Religion*, New York 1987, c. 13, s. 199-200; Harman, 'Milel ve Nihal', s. 57-58; Kürşat Demirci, *Dinler Tarihinin Meseleleri*, İstanbul 1997, s. 30-32.

⁸ Bu özellikleri nedeniyle Şehristânî'nin eserini kimi araştırmacılar 'İslamlaştırılmış Dinler Tarihi' olarak değerlendirmektedirler. Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz.: Steven M. Wasserstrom, 'Islamicate History of Religions?', *History of Religions*, Chicago 1988, sayı: 27/4, s. 405-411.

Rudolph'a göre kendi çağına nispetle Şehristânî'nin başarılı bir çalışma ortaya koyduğu şüphesizdir. Ancak, onun İslam dışı konularda yetkin bilgiler verdiğini söylemek zordur. Bu konu, özellikle eserin en hacimli kısmını teşkil eden 'Filozoflar' kısmı için özellikle geçerlidir. Ona göre, Şehristânî'nin hangi kaynakları kullanarak bu eseri vücuda getirdiği konusu bugün dahi tam olarak bilinmemektedir.⁹ Her ne kadar Şehristânî dinleri ele alırken hangi eserlerden istifade ettiğini belirtmese de, yer yer kullandığı bazı kaynaklara da işaret etmektedir. Meselâ o, Mutezile'ye dair bilgi verirken Ka'bî, İbnü'r-Ravendî, Eş'arî ve Ca'fer b. Harb'in; Havâric ile ilgili Kerâbisî'nin isimlerini zikretmektedir. Ayrıca; İslam'ın dışındaki dinlerle ilgili bilgiler verirken Abdülkahir el-Bağdadî'den, Müberred'den, Ebu'l-Kasım el-Ensârî'den, muhtemelen İbn Neddîm'den, Cahiliye dönemi Araplar'ın inançları ile Hint dinleri hususunda İbn Hişam, Ya'kubî, Mes'udî, Kadı Abdülcebbar, Hasan b. Musâ en-Nevbahtî ve Ebu İsa el-Varrâk'tan; Mecûsîlik konusunda ise Ceyhanî'den istifade etmiştir.¹⁰

Bunun dışında, Şehristânî'nin şahsî dinî tutumu ve inancı konusunda açık bir bilginin bulunmaması, araştırmacılara göre eserdeki 'teolojik yorumlarını' ve yaklaşımlarını doğru bir şekilde anlamayı da güçleştirmektedir. Aynı eserden hareketle kimilerine göre o önemli bir Eş'arî ilahiyatçı, kimilerine göre ise bir 'İsmailî bâtınî' bir ilahiyatçıdır.¹¹ Bunun en önemli sebebi ise, Şehristânî'nin İslam mezheplerini ele alırken gösterdiği 'sünnî' tavır ile yer yer 'batınî' öğretileri delil olarak kullanmasıdır. Özellikle, *el-Milel ve'n-nihal*'deki 'Sabiîler ile Hanifler Arasındaki Tartışmalar' başlığı

⁹ Ulrich Rudolph, 'Shahrastani, Livre des religions et des sectes II', *Bulletin Critique des Annales Islamologiques*, Caire 1994, sayı: 11, s. 108-109.

¹⁰ Şehristânî'nin istifade ettiği kaynaklarla ilgili bilgi için bkz.: Harman, 'el-Milel ve'n-Nihal', s. 59-60.

¹¹ Öyle ki, Şehristânî'nin eserinin Fransızca tercümesini birlikte yapan iki araştırmacıdan biri olan Daniel Gimaret'ye göre 'o tam bir sünnî'dir. Oysa, aynı eserin mütercimlerinden Guy Monnot'ya göre Şehristânî 'bir ismailidir'. Bkz.: Shahrastani, *Livre des religions et des sectes*, çev.: Daniel Gimaret- Guy Monnot, Leuven 1986, c.1, s. 57, 63; Shahrastani, *Livre des religions et des sectes*, çev.: Daniel Gimaret- Guy Monnot, Leuven 1993, c. 2, s. 11.

taşıyan bölümde verilen bilgiler;¹² melekler ile peygamberlerin 'halk' ve 'emr' âleminde aracı varlık olmaları;¹³ altı büyük peygamber ve onların özel görevleri;¹⁴ Allah'ın kendi dinini mahlukatın suretinde tesis etmesi;¹⁵ ilk yaratılan şeyin 'akıl' olduğu hadisi;¹⁶ bütün sapkınlıkların kökeninde İblis'in olduğu yönündeki açıklamaları;¹⁷ 'masdar' ve 'mazhar' kavramlarının müteakiben kullanılması;¹⁸ 'imamet' meselesine (*imamologie*),¹⁹ 'nübüvvet nuru' meselesine verdiği önem²⁰ ve Hasan Sabbah'a ait *Fusûlü'l-erbaa*'nın Farsça aslından yaptığı Arapça tercümesini nakletmesinden²¹ hareket edenler, Şehristânî'nin ismailî veya batınî olduğu sonucuna varmaktadırlar.²²

Daniel Gimaret'ye göre, aslında Şehristânî'nin farklı konularda farklı bir 'yüzünü' göstermesi, asıl itibariyle İslam düşünürlerinde genellikle rastlanılan bir durumdur. Mesela, Gazzalî ve Razî'nin durmu buna örnek olarak gösterilebilir. Ona göre Şehristânî, aynı anda hem kendine göre bir eş'arî kelamcısı, hem kendine göre bir şîi hem de yine kendine göre bir filozof veya sufidir. İsmailî olduğu iddialarına gelince; belki bir zamanlar 'İsmailî' çevrelerle irtibatı olmuştur, fakat bu durum onun kesinlik-

---

¹² Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, edit.: Muhammed b. Fethullah Bedran, Kahire 1367, c.2, s. 10-46.

¹³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c.2, s.11.

¹⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c.1, s. 45. Melekiyyât (*angélogie*) ile nübüvvet (*prophétologie*) teolojilerinin İsmailî doktrinine göre ele alınışı konusu ile ilgili bkz.: Henri Corbin, *Histoire de la Philosophie Islamique*, Paris 1986, s. 69-85, 87.

¹⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c.1, s. 45.

¹⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c.1, s. 63.

¹⁷ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c.1, s. 23.

¹⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, edit.: Muhammed b. Fethullah Bedran, Kahire 1367, c.1, s. 19. 'Masdar' (*origine*) ve 'mazhar' (*épiphanie*) kavramlarının İsmailî doktrinindeki yeri için bkz.: Henri Corbin, *Histoire de la Philosophie Islamique*, Paris 1986, s. 100.

¹⁹ İsmailî doktrininde 'imamet' meselesi ile ilgili detaylı bilgi için bkz.: Henri Corbin, *Histoire de la Philosophie Islamique*, Paris 1986, s. 101-109.

²⁰ İmamet konusunun İsmailî doktrinindeki yeri ile ilgili olarak bkz.: Henri Corbin, *Histoire de la Philosophie Islamique*, Paris 1986, s. 87.

²¹ Bkz.: Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c.1, s. 176-178.

²² Bkz.: Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c.2, s. 10-46; Shahrastani, *Livre des religions et des sectes*, çev.: Daniel Gimaret- Guy Monnot, Leuven 1986, c.1, s. 57.

le sünnî olduğu gerçeğini gölgelememektedir.²³ Şehristânî'nin entellektüel şahsiyetine ilişkin bu değerlendirmeler, şüphesiz *el-Milel ve'n-Nihal*'de kullanacağı çeşitli metodları anlamakta yardımcı olacaktır.

a. İlmî Objektiflik ve Nitelendirici (Deskriptif) Metod

Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal* adlı eserinin hemen hemen bütün yazarlar tarafından takdir edilen yönü, İslam'ın dışındaki dinleri ve fırkaları ele alırken objektifliğe dikkat etmiş olmasıdır. Bu yönü, kendinden önceki dönemlerde yazılan eserlerde nadiren rastlanan bir durumdur. Nitekim, bu konuda İmam Eş'arî'nin şu tespitleri dikkat çekicidir:

Dinler ve fırkalara dair eser yazan, makalelerden bahseden insanlardan, hikaye ettiğinde kusur yapan, muhalifinin sözünü anlatırken mugalataya sapan, hasımlarını kötüler için naklettiği hikayelerde kasten yalan söyleyen, ihtilaf edenlerin muhalefetlerini rivayet ederken doğru hareket etmiyerek sözlerine onların delillerini çürütecek ilaveler yapanları gördüm. Bu, alimlerin ve seçkin akıllıların yolu değildir.²⁴

Konuları ele alırken kendi tercih ve değer yargılarını doğrulamak gibi bir amaç taşımadan, mevcut güvenilir kaynaklara dayanarak var olanı tesbit etmeyi amaçlayan Şehristânî'nin bu ilmî tavrı, hem eski²⁵ hem de günümüz araştırmacıları tarafından yaşadığı dönem itibarıyla oldukça önemli bir özellik olarak değerlendirilmiştir:

²³ Konu ile ilgili geniş açıklama için ayrıca bkz.: Shahrastani, *Livre des religions et des sectes*, çev.: Daniel Gimaret- Guy Monnot, Leuven 1986, c.1, s. 59, 63. ayrıca bkz.: Muhammed Tancî, 'Şehristânî', *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1979, c. 11, s. 396.

²⁴ Muhammed b. Tavit et-Tañcî'nin *a.g.m.*'sinden naklen bkz.: Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, İstanbul 1929, c.1, s.1.

²⁵ Subkî, Şehristânî'nin eseri şöyle demektedir: 'Bana göre bu kitap bu konuda yazılanların en iyisidir'. İbn Teymiyye ise, 'Şehristânî'nin kitabı mezheplere dair yazılan kitaplardan muhteviyatı en zengin ve nakli en güvenilir olanıdır' demektedir. Ancak, Muhammed Tancî, Şehristânî'nin bu yönünün kimi alimlerce de eleştirildiğine dikkat çekmektedir, ancak bu konuda söz konusu iddiaların neler olduğuna yönelik herhangi bir açıklama yapmamaktadır. Bkz. Muhammed b. Tavit et-Tañcî, *a.g.m.*, s. 2-3.

‘(Şehristânî’nin) eserinin hiçbir yerinde açıkça bir inancı reddettiği veya mahkum ettiği söylenemez. Kendinden önceki Bağdadî ve İbn Hazm’la mukayese edildiğinde, her ne kadar onlardan çeşitli şekillerde istifade etmiş olsa da, polemige girmekten kaçınması ve belli başlı mezheplerin teolojik meselelerdeki saygın görüşlerini mümkün olduğu kadar mantıklı bir şekilde sunmasıyla onlardan ayrılmaktadır.’²⁶

Şehristânî, dinlerin tanıtımında kullandığı objektif tutumu ve uyguladığı deskriptif metodun gerekçelerini, asıl itibariyle İslam fırkalarının anlatımı konusunda izleyeceği benzer metodu izah edeken açıklamaktadır. Ona göre:

‘Mezheplerin görüşleri le ilgili olarak kitap telif eden âlimler (*ashâbü kütübi’l-makâlât*), iki metod izlemişlerdir:

1. Öncelikle ihtilafa konu olan ana meseleler ortaya konulmuş ve bunlardan her biri hakkında farklı görüşü olan mezhep sahipleri ve bunların fırkaları zikredilmiştir.

2. Mezhep sahipleri ve fırkaları sıralandıktan sonra bunların temel meseleler hakkındaki görüşleri sırayla zikredilmiştir.

Bu eserimizde izlenen usûl ise ikincisidir. Çünkü kanaatimize göre, kelim mezheplerinin tasnifi bu şekilde daha sağlıklı ve hesap açısından daha uygundur.

Biz de her mezhebi, mezhep sahiplerinin kendi kitaplarında yazdıklarına dayanarak nakledeceğiz. Böylelikle hiçbir kelime mezhebine bağlı kalmayacak, önyargılı davranmayacak, görüşlerini sahih ve fasit, hak veya bâtıl olarak nitelermeyeceğiz.’

Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere Şehristânî’nin eserini kalem alırken sergilediği yaklaşım, kendinden önce sadece İslam dünyasında değil, aynı zamanda Yunan, Yahudi ve Hıristiyan kaynaklarında da dinlere ve mezheplere ilişkin kaleme alınan eserlerde de rastlanılmayan bir yaklaşımdır. Şehristânî’ye göre, böyle bir yaklaşımı benimsemesi asıl itibariyle hakikati gizlemek amacını taşımaz.

²⁶ Dominique Sourdel, ‘La Classification des Sectes Islamiques dans le Kitâb al-Milal d’Al-Sahrastânî’, *Studia Islamica*, Paris 1970, c. 31, s. 246-247.

Zira, 'aklî delillerde izlenen yöntemler sayesinde hak ışıkları ve bâtil esintileri keskin zihinlere gizli kalmayacaktır.'²⁷

Şehristânî, objektif bilgi aktarımı konusunda da kendisini diğer araştırmacılardan ayırmaktadır. O, kendisinden önceki yazarlardan farklı olarak, ele aldığı fırkaların bizzat eserlerini okuduğunu ve tahlil ettiğini çeşitli vesilelerle belirtmektedir. Mesela, Yunan filozoflarının görüşleri ile ilgili olarak şöyle demektedir:

'Geç dönem Müslüman filozoflar bunları bilmiyorlardı ve onların (Yunan filozoflarının) görüşlerini geçiştirerek nakletmişler ve nadiren yaptıkları alıntılar dışında hemen hemen bütünüyle gözardı etmişlerdir. Düşüncelerine rastgeldiklerinde ise bunların asılsızlıklarına işaret ederek geçiştirmişlerdir. Biz ise, onların eserlerini bizzat araştırdık ve görüşlerini dikkatle inceleyip tenkitlerde bulunduk.'²⁸

Şehristânî'nin ele aldığı bazı konuları eleştirmemesi ve tarafsız davranması bazı eleştirilere neden olmuştur.²⁹ Ancak, bununla birlikte, Şehristânî'nin dinlerin ve mezheplerin görüşlerini naklederken yer yer kendi eleştirilerini ve görüşlerini de aktardığı burada belirtilmelidir. Mesela; Yahudilik ve Hıristiyanlık konusundaki tenkitleri, Mutezilîler'in görüşlerini aktarırken onların filozoflardan etkilendiklerini söylemesi veya haricîlerin görüşlerini 'bid'at' olarak nitelemesi örnek olarak zikredilebilir.³⁰

b. Bir Metod Olarak Terminoloji Oluşturma ya da Kavramları Tanımlama

Şehristânî, eserinin ilgili Kısım'larının giriş bölümünde ve diğer bölümlerde kullanacağı kavramların tanımlarını yapmaktadır. Şehristânî'nin, kullanacağı 'terminoloji'yi baştan oluşturması yöntemi önemli bir metod olarak kabul edilmelidir. Şehristânî, konuy-

²⁷ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c.1, s. 23.

²⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, edit.: Muhammed b. Fethullah Bedran, Kahire 1367, c.2, s. 65.

²⁹ Şaban Kuzgun, 'Şehristânî'nin Hayatı, Şahiyeti, Eserleri ve 'el-Milel ve'n-Nihal' İsimli Eserinin Dinler Tarihi ile İlgili Önemli Bölümlerinin Tercümesi', *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kayseri 1985, sayı: 2, s. 182-183.

³⁰ İlgili yerler için bkz.: Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 49-78, 105-123, 192-208.

la ilgili ayrıntılı bilgi vermeden önce, kullanacağı terminolojinin baştan izah edilmesine çok önem vermektedir. Buna göre o, kavramın öncelikle sözlük anlamını, daha sonra kavramsal anlamını vermektedir. O, kullanacağı kavramın şayet varsa Kur'anî kaynağına da işaret etmektedir. Bu kavram oluşturma süreci, onun akli ve nakli dikkate alan epistemolojik anlayışını da ortaya koymaktadır.³¹ Ona göre, 'herbir kavramın (*ibârât*) özel bir anlamı (*ma'nâ yehissuhâ*), dil ve lügat bakımından ona uygun bir hakikati vardır (*hakikatün tüvâfikuhâ lügaten ve ıstılâhan*).'³² Burada Şehristânî, kullanacağı kavramların Kur'anî referanslarına da dikkat çekmektedir. Böylece, ele aldığı bilginin epistemolojik esasının Kur'an'a dayalı olduğunu belirtmiş olmaktadır.

Mesela, *el-Milel ve'n-Nihal*'in Birinci Kısımını teşkil eden '*Dindar İnsanlar ve Topluluklar*'ın (*Erbâbü'd-Diyânât ve'l-Milel*) giriş bölümünde Şehristânî tarafından tanımları yapılan bazı kavramlar (*din, mütedeyyin, millet, minhâc, şir'at, sünnet ve cemaat*) ve tanımları şöyledir:

'*Din* kelimesinin itaat ve bağlanma anlamına geldiğini daha önce söylemiştik. Allah Teâlâ buyurdu ki: "Allah katında din, İslâm'dır." (Âl-i İmrân, 3/18) *Din* kelimesi ile 'ceza ve karşılık' anlamı da murat edilebilir. Bu anlamda 'Yaptığın gibi karşılık görürsün' (*Kemâ tedînü tudânü*) denir. Ahirette 'hesaba çekilme' anlamında kullanılır: "İşte bu sapasağlam dindir." (Tevbe/35) *Mütedeyyin*: Ahiretteki ceza ve hesâbı ikrar eden kimsedir. Allah Teâlâ şöyle buyurdu: "Ve sizler için din olarak İslâm'a razı oldum." (Mâide, 5/4)

İnsanoğlu, hayatını devam ettirme ve ahiret hayatına hazırlık yapmak için türünün diğer fertleriyle bir araya gelmeye muhtaçtır. Bu birliktelik, savunma ve yardımlaşmayı gerçekleştirecek şekilde olmalıdır. Öyle ki, savunma sayesinde sahip olduğu şeyi koruyabilir, yardımlaşma sayesinde ise elinde olmayanı elde edebilir. Bu

³¹ Şehristânî'nin sırasıyla akli ve nakli dikkate alan, fakat nakli merkezi bir bilgi kaynağı olarak gören epistemolojik anlayışı, dinlerin tasnifi konusunda da kullanacağı bir yöntem olacaktır.

³² Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. 1, s. 44.

şekilde oluşturulan topluluğa *Millet* denir.³³ Böyle bir yapıya ulaştıran vâsıtalar ise *Minhâc*, *Şir'at* ve *Sünnet*'tir. Söz konusu *sünnet* üzerindeki ittifak ise *Cemâati* doğurur. Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: "Sizden her biriniz için bir *şir'at* ve bir *minhâc* (yol) yaratık." (Mâide, 5/47)³⁴

Şehristânî, eserinin çeşitli yerlerinde buna benzer başka tanımlar da yapmaktadır.³⁵

c. Hermenötik Yöntem

Dinlerin tanıtımı ve inanç esaslarının anlatımı konusunda 'objektif' ve 'deskriptif' metodlarını kullandığına daha önce işaret edilen Şehristânî, bu görünen 'fenomenler'in (*mazâhir*)³⁶ oluşumunun ardında bir 'esas'ın veya diğer bir ifadeyle evrensel bir 'ilke'nin (*evveli*) olduğu kanaatindedir. Ona göre, bu esasın 'kökeni' (*masdar*, origine), âlemin yaratılışına kadar gitmektedir. Şehristânî, söz konusu 'kökeni' izah etmek ve buradan hareketle dinlerdeki bu farklılıkları 'anlamak' için, Kur'an ve hadislerin dışındaki 'eski kaynaklara' da başvurarak, 'tarihin başlangıcında vuku bulmuş olan olaylara' (*in illo tempus*) yani Dinler Tarihi'ne ait teknik bir ifadeyle 'Mitolojik anlatıma' başvurur. Bu yöntem, modern Dinler Tarihi araştırmacılarından Mircea Eliade'nin bir metod olarak kullandığı 'hermenötik' yöntemdir. Mircea Eliade, mevcut müesseselerin oluşumu ve onların nasıl ortaya çıktığının bizzat dinî kaynakların verdiği haberlerden veya 'mitoslardan' hareketle 'açıklamayı' hermenötik yöntem olarak kabul etmektedir.³⁷

³³ Her ne kadar Ahmed Fuad el-Ehvânî, Şehristânî'nin 'millet' kavramını oluştururken Hıristiyanların 'kilise' kavramı ile daha geniş bir inanç sistemini kastettiğini belirtmek doğru olacaktır. Bkz.: Ahmed Fuad el-Ehvânî, 'el-Milel ve'n-nihal li'Şehristânî', *Mevsûatü Tûrâsî'l-İnsânî*, Kahire trsz., c. 4, s. 152.

³⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c.1, s. 44.

³⁵ Mesela: 'Ehl-i kitab', 'ümmî', 'Sâbie', 'Ruhâniler', 'Hanif' kavramlarının tanımları için bkz.: Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Kahire 1367, c.1, s. 189; c.2, s. 6-7.

³⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c.1, s. 23.

³⁷ Dini fenomenlerin izahında ve anlaşılmasında mitolojiye başvurma yöntemi, Mircea Eliade'nin Dinler Tarihi'nde kullandığı hermenötik yöntemin önemli bir unsurudur. Eliade'nin mitolojinin dinleri anlamada bir yöntem olarak kullanılmasına ve hermenötik yöntemin detaylarına dair görüşleri için bkz.: Mircea Eliade, *La Nostalgie des origines, méthodologie et histoire des religions*, Paris 1971, s.

Gerçekten de Şehristânî, çeşitli fırkaların ve dinlerin varlığını açıklarken 'Üçüncü Mukaddime'nin başlığında 'İnsanlar Arasında Ortaya Çıkan İlk Şüphenin Açıklanmasına, Başlangıçtaki Kökeni ve Sonraki Görünümüne Dair' (*Fî beyâni evveli şüphetin vakaat fi'l-halîkati ve min masdarihâ fi'l-evveli ve min mazharihâ fi'l-âhiri*) ifadesini kullanmaktadır. Şehristânî'ye göre, dinlerdeki fırkalar ve onların dünya ölçeğindeki benzerleri olan dinlerin farklılıkları, esas itibarıyla 'başlangıçta (*in illo tempore*)' meydana gelen söz konusu 'ilk şüphe'den kaynaklanmaktadır:

'Halk arasında ortaya çıkan 'ilk şüphe', lanetli Iblis'in ortaya attığı şüphedir. Bu şüphenin kaynağı; nass karşısında şahsî görüşü öne sürmesi, emir karşısında arzu ve hevayı tercih etmesi ve yarattığı özün, Adem (a.s.)'ın yaratıldığı özden daha üstün olduğuna inanmasıydı.'³⁸

Şehristânî, hermenötik metoda uygun olarak, 'ilk şüphe' konusunda ileri sürdüğü görüşün doğruluğunu ispatlamak için önceki dinlerin kaynaklarına, sık sık İnciller'e, İncil 'şerhlerine'³⁹ ve -kendi ifadesiyle- 'tahrif edilmiş' Tevrat'a atıflarda bulunmaktadır:

'Iblis'in bu şüphesinden yedi şüphe daha doğmuş, mahlukata sirayet etmiş ve insanların zihinlerine öyle bir yerleşmiştir ki, zaman içinde bidat ve dalâlet mezhepleri haline gelmiştir. Söz konusu şüpheler dört İncil'in -ki bunlar: Luka, Markos, Yuhanna ve Matta İncili'dir- şerhinde ve Tevrat'ta secdi emri ve ondan kaçın-

---

106-111; Mircea Eliade, *Aspects du Mythe*, Paris 1993, s. 119-144; Mircea Eliade, *Mythes, Rêves et Mystères*, Paris 1993, s. 78-94.

³⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c.1, s. 23.

³⁹ Şehristânî, İnciller ile ne kastettiğini açıkça Matta, Markos, Luka ve Yuhanna'nın adını zikrederek belirtmektedir. Ancak, 'İncil şerhi' ile hangi kaynağı kastettiğini açıklamamaktadır. Fahrettin Razî, ilgili ayetin tefsirinde (Bakara, 2/34) Şehristânî'nin bu ifadelerini alıntulamakta ve 'Şehristânî'nin İncil şarihi Mârî'den naklen bahsettiğine göre' ifadesini kullanmaktadır. 'Mârî'nin kim olduğu belli olmasa da, bu ifadeyle Razî'nin Hıristiyan Arapların din bilginleri için 'Efendi' veya 'Aziz' anlamına gelen 'Mâr' kelimesini kullandığı ve 'İncil Şarihi bir Hıristiyan aziz'i kastettiği düşünülebilir. Bkz.: Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c.1, s. 23, 25; Fahrettin Razî, *et-Tefsiru'l-Kebîr*, Beyrut 1990, c.2, s. 216.

ması sonucunda ortaya çıkan onunla melekler arasındaki bir tanışma şeklinde detaylı olarak zikredilmektedir.⁴⁰

‘İncil şârihi şöyle demiştir: ‘Bunun üzerine Hak Teâlâ melek-
lere şöyle buyurdu: Ona deyin ki: Senin ve bütün yaratılmışların
ilahu olduğuma dair tasdik ve teslimiyetinde samimi ve dürüst
değilsin. Eğer öyle olsaydın benim hakkımda 'Niçin' diyerek hü-
küm yürütmezdin. Ben, O Allah'ım ki Ben'den başka ilah yoktur.
Yaptığımdan suâl edilmez. Yaratılmışların yaptıkları ise sorguya
tâbidir.’ Yukarıda zikrettiğimiz hususlar Tevrat'ta mevcut olduğu
gibi İncil'de de aynen yer almaktadır.’⁴¹

Böylece Şehristânî, modern dinler tarihi açıklama yöntemle-
rinden hermenötik yöneme uygun bir şekilde, dinlerin bozulmala-
rı ve dinler arasında ortaya çıkan sapkın fırkaların tamamının kay-
nağını, dini kaynaklarda bu âlemden önceki ‘tarihüstü’
(*metahistorique*) bir zamanda vuku bulan bir olaya, mitolojilerde
ifade edilen ‘başlangıçta vuku bulan lanetlinin (*şeytanın*) şüpheli-
ri’ne⁴² dayandırarak açıklamaktadır.

d. Historiosofi ya da Batmî Yöntem

Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal*'de kullandığı metodlardan biri de,
'historiosofi' (*historiosophie*) olarak adlandırılan 'tarihin hikmet
boyutu ile izahı' metodudur. Buna göre, tarih başlangıçtan itibaren
belli bir plan üzerine gerçekleşmektedir. Öyle ki, tarihte vuku bu-
lan bütün olaylar asıl itibarıyla ancak anlam kazanmaktadır.
Tarihin bu yönü ancak belli özelliklere sahip kişilerce çözümlene-
bileceği kabul edildiği için 'ezoterik' bir yönü olan da bir tarih
anlayışıdır. Özellikle gnostik (batmî) akımlarda yaygın olarak gö-
rülen bu anlayış, hemen hemen bütün mistik yorumlarda mevcut-
tur.⁴³

⁴⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c.1, s. 23.

⁴¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c.1, s. 25.

⁴² Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c.1, s. 27.

⁴³ Tarihin 'hikmet' ve gnostik öğretiler çerçevesinde yorumu ile ilgili olarak bkz.:
Ernst Breisach, 'Historiography', *The Encyclopedia of Religion*, edit.: Mircea
Eliade, New York 1987, c. 6, s. 370-383.

Historiosofik vey tarihin batnî öğretilere göre yorumu yöntemine Şehristânî'nin eserinde de karşılaşmak mümkündür.⁴⁴ Buna göre, Şehristânî başlangıçtan itibaren var olan 'nübüvvet nurunun' (peygamberlik nurunun) çeşitli peygamberler aracılığı ile nakledildiğini, daha sonra Hz. İbrahim ile birlikte bu nurun ikiye ayrıldığını; İshak a.s. ile aktarılan nurun Hz. İsa'da gelecek olan peygamberin müjdelenmesi ile son bulduğunu; İsmail a.s. tarafından aktarılanın ise 'menâsikler' aracılığı ile gizli bir şekilde nakledildiği ve nihayet Hz. Peygamber'e ulaşmakla maksadına ulaşmıştır. Şehristânî bu görüşünü şu şekilde izah etmektedir:

'Adem'den (a.s.) doğan nur, İbrahim'e (a.s.) geçtikten sonra İkiye ayrılmış, biri İsrail oğullarına diğeri de İsmail oğullarına intikâl etmiştir. İsrail oğullarına intikâl eden nur açık ve aşikâr iken İsmail oğullarına intikâl eden nur gizli kalmıştır. İsrail oğullarına İntikâl eden nur, peygamberliğin şahıstan şahısa geçmesi sayesinde aşikâr olmuştur. İsmail oğullarına indirilen gizli nur ise birtakım menâsik ve sembollerin yaş atılmasıyla bilinmekte, şahıs zinciri devam etmemektedir.'

'Müslümanlar, her iki ümmetin de kitaplarını değiştirip tahrif ettiklerini beyan etmişlerdir. Bununla birlikte İsa (aleyhisselâm), Hz. Musa'nın getirdiği kitap ve ahkâmı tasdik etmiştir. Onlara göre Musa (aleyhisselâm) da, İsa (aleyhisselâm) da son peygamberi müjdelemişlerdir. İmamları, nebileri ve kitapları da bunu böylece emretmişlerdir.'⁴⁵

Mesela, Yahudiler'in diasporadan sonra Şam'ı ve memleketlerini terk ederek Medine'ye yerleşmeleri, orada kaleler inşa etmelerinin asıl nedeni budur. Fakat, yahudiler bu beklenen 'nur'u zamanı geldiğinde kabul etmemekle söz konusu 'hikmetli tarihin' gereklerine göre hareket etmemişlerdir:

---

⁴⁴ İslam literatüründe kullanılan 'tarihin batnî öğretilere göre yorumu' yöntemi için ayrıca bkz.: Henri Corbin, *Histoire de la Philosophie Islamique*, Paris 1986, s. 100-103.

⁴⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c.1, s. 189.

'Seleflerinin Medine'de inşa ettikleri kaleler, asıl itibarıyla âhir zamanda gelecek olan Allah Resûlü'nü (sallal-iâhu aleyhi ve sellem) desteklemek içindir. Nitekim birçok Yahudi ve Hristiyan din adamı, kendi cemaatlerine Şam'ı terkederek bu kalelere hicret etmelerini emretmişlerdir. Ama son peygamber zuhur edip Fârân'da (: Mekke) hak davetini ilân ettiği zaman O'na inanmamış ve Medine'ye hicret ettiğinde de O'nu desteklemeyerek şehri terketmişlerdir.'⁴⁶

Şehristânî'nin kullanmış olduğu 'tarihin batınî yorumu' (*historiosofi*) yöntemi, onun 'batınî' çevrelerle olan ilişkisine bağlayan araştırmacılar olmuştur.

e. Karşıtlık (Tezat) veya Tekabüliyet Metodu

Şehristânî'nin eserinde sıkça kullandığı yöntemlerden bir diğeri ise, 'karşıtlık (tezat) ve tekabüliyet' yöntemidir.⁴⁷ Bu yöntemi kendisi eserinin giriş kısmında 'mütekabiliyetin şartları' (*şerâitü't-tekâbü'l*) şeklinde açıkça ifade etmektedir.⁴⁸

Gerçekten, Şehristânî'nin eserinin tamamına bakıldığında bu anlayışın hakim olduğunu söylemek mümkündür. Hatta, kimi araştırmacılara göre eserinin 'el-Milel' ve 'en-Nihal' şeklinde tasnifinde bile bu yöntemin etkisi vardır. Nitekim, 1. Kısım'da ele alınan dinlerin mukabili olan dini inançların 2. Kısım'da ele alınacağını belirtmesi bu metodu umumi olarak kullandığını göstermektedir.⁴⁹

Eserinin birçok yerinde söz konusu kavrama işaret etmekle beraber, bu konudaki en güzel örneğe, Şehristânî'nin ehl-i kitap ile ümmîleri karşılaştırırken verdiği bilgilerde rastlanmaktadır:

⁴⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c.1, s. 27.190-191.

⁴⁷ Bu yöntemle ilgili detaylı açıklamalar için bkz.: Muhammed b. Nairuddin Salih es-Sicistanî, *Menhecü'ş-Şehristânî fi Kitâbihi'l-Milel ve'n-Nihal*, Riyad 1994, s. 285-286. Ayrıca bkz.: Ahmed Fuad el-Ehvânî, 'el-Milel ve'n-nihal li'ş-Şehristânî', *Mevsûatü Tûrâsi'l-İnsânî*, Kahire trsz., c. 4, s. 152.

⁴⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c.1, s. 20, 44.

⁴⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c.2, s. 5.

'Resûlullah'ın peygamberliğinden önce Ehl-i Kitap ve Ümmîler birbirine tekabül eden iki fırka idi. Ümmî, okuryazarlığı olmayan kimsedir.

Buna göre Yahudiler ve Hıristiyanlar Medine'de, Ümmîler ise Mekke'de bulunmaktaydılar.

Ehl-i Kitap, Esbât'ın dinlerini destekliyor, İsrailoğullarının yolunu izliyorlardı. Ümmîler ise kabilelerin dinini destekleyerek İsmailoğullarının yolunu takip ediyorlardı....

Birinci fırkanın kiblesi Kudüs'te bulunan Beytü'l-Makdis iken ikinci fırkanınki Mekke'de bulunan ve âlemlere hidâyet kaynağı olarak vazedilen Beytullah'dır.

İlkinin şeriatı, zahirî hükümler iken, ikincinin şeriatı Harem-i Şerifin şiarlarına riâyet etmektir.

İlk fırkanın hasımları Firavun ve Hâmân gibi küfür ehli iken, ikinci grubun düşmanları put ve heykellere tapan müşriklerdir. Bu karşılaştırma aynen mevcut olduğu için buna uygun bir taksim de sıhhatli olmaktadır.⁵⁰

Şehristânî'nin 'tekabüliyet ve zıtlık' olarak adlandırdığı bu yöntemin, müellifin İbn Sinâ felsefesinin etkisi ile açıklayanlar olmuştur.⁵¹

III. Şehristânî'nin Dinler ve İnançlara İlişkin Çeşitli Tasnif Metodları

Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*'de dinleri ve fırkaları tasnif konusunda çok farklı metodlar uygulamıştır. Bu durum, bizzat kendisi tarafından çeşitli vesilelerle ifade edilmiştir. Böylece Şehristânî, dinlerin farklı bakış açılarına göre farklı şekillerde tasnif edileceğini belirtmektedir. Burada, öncelikle Şehristânî'nin dinleri tasnif konusunda dile getirdiği çeşitli yöntemlere değinilecek ve bizzat eserinin de içeriğini oluşturacak olan dinleri tasnif konusunda uyguladığı metod açıklanacaktır. Daha sonra, dinlerin tasnifinde Şehristânî'nin de dile getirdiği 'yetmişüç fırka' hadisi ele alınacak-

⁵⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c.1, s. 189-191.

⁵¹ Shahrastani, *Livre des religions et des sectes*, çev.: Daniel Gimaret- Guy Monnot, Leuven 1986, c.1, s. 108, dipnot: 4.

tır. Son olarak, dinlerin ve mezheplerin muhtevalarını ele alırken uyguladığı 'dört mesele' yöntemine değinilecektir.

a. Dinlerin Sistematik Tasnifinde Tipolojik ve Coğrafi Yöntem ya da 'Hakiki Dine Yakınlık Derecesi' Metodu

Massimo Campanini, *el-Milel ve'n-nihal*'deki bilgilerden hareketle, Şehristânî'nin söz konusu eserde dinlerin tasnifine dair görüşlerini ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Campanini, Şehristânî'nin 'kronoloji-yi' esas alan bir 'tarih'çi olmadığını; onun, eserini insanlık tarihinde ortaya çıkan dinler ve inançlar ile felsefi düşünceleri, 'vahyedilmiş hakikat olan İslam'a' yakınlıkları ve uzaklıklarına göre tasnif ettiğini belirtmektedir. Gerçekten, Şehristânî'nin dinleri belli 'inançlar tipolojisine' göre tasnif ettiği doğrudur. Fakat, aşağıda verilecek olan örneklerden de anlaşılacağı üzere, Şehristânî'nin tek bir 'tipoloji' kullanmadığını da burada belirtmek lazımdır.⁵²

Şehristânî'nin eserinin çatısını teşkil eden söz konusu metod, 'hakikati' temsil eden İslam'ı 'merkeze' yerleştirmesi, diğer dinleri, düşünceleri ve inançları ona olan yakınlıklarına göre 'çevreye' yerleştirmesi; doğru olandan yanlış olana, mükemmel olandan eksik olana doğru uzaklaşan bir 'merkez-çevre' ilişkisine de işaret etmektedir. Ona göre, 'hakikat' tek olduğuna göre, diğerleri ancak ona yakınlıkları ile değerlendirilmelidir. Bu yaklaşımına Şehristânî, hem akli hem de nakli delil getirerek, şu sözleri ile açıklık getirmektedir:

'Aklî meselelerde hak tek olduğuna göre; bütün meselelerde de tek bir fırkanın hak üzere olması gerekir. Bu husus, akıl yoluyla bilindiği gibi nakille de teyit edilmiştir. Allah Teâlâ buyurdu ki: "Yarattıklarımızdan öyle bir ümmet var ki hak ile yol bulur ve onunla hükmederler" (A'râf, 7/181)⁵³

⁵² Konuya dikkat çeken Ulrich Rudolph'un açıklamaları için bkz.: Ulrich Rudolph, 'Shahrastani, Livre des religions et des sectes II', *Bulletin Critique des Annales Islamologiques*, Caire 1994, sayı: 11, s. 109.

⁵³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c.1, s. 20-21.

Dominique Sourdel'e göre ise, Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal*'inde asıl itibariyle uyguladığı yöntem dinleri ve inançları 'dört esasa' göre tasnif etmesidir. Bunlar:

1. Vahyedilmiş bir kitaba sahip olan dinler: İslam, Yahudilik ve Hıristiyanlık.

2. Vahyedilmiş bir kitap sahibi oldukları şüpheli olan dinler: Mecusilik ve Maniheizm.

3. Vahyedilmiş bir kitaba sahip olmayıp, tabii oldukları bazı 'ahkama' sahip olan dinler: Sabîlik.

4. Ne vahyedilmiş bir kitaba ne de bağlı oldukları bir ahkama sahip olmayanlar: Filozoflar, putperestler ve Brahmanlar.⁵⁴

Bunun dışında, Şehristânî eserinin iç taksimini de belirleyecek olan tasnifin ana hatlarını, kitabının ikinci Kısmının giriş bölümünde şu şekilde izah etmektedir:

'Sağlıklı tasnifi şöyle yapabiliriz:

1. Bazı insanlar, duyu ve akılla bilinenlerin varlığını kabul etmezler; bunlar, Sofistler'dir (*es-Sofestâiyye*).

2. Bazıları, sadece duyu ile bilinenleri kabul edip akılla bilinenleri kabul etmezler; bunlar, Tabiatçılar'dır (*et-Tabîiyye*).

3. Bazıları, hem duyu, hem de akılla bilinenleri kabul ederler, fakat ilâhî kaynaklı hadleri ve hükümleri tanımazlar; bunlar, Dehrî (*Materyalist*) Filozoflar'dır (*el-Felâsifetü'd-Dehriyye*).

4. Bazıları, duyu ve akılla bilinenlere ilaveten ilâhî had ve hükümleri de kabul ederler, fakat şeriati ve İslâm'ı tanımazlar; bunlar, Sâbîler'dir (*es-Sâbie*).

5. Bazıları, yukarıda zikredilenlerin tamamına ek olarak herhangi bir şeriati ve İslâm'ı da kabul ederler, sadece Peygamberimiz

---

⁵⁴ Bu taksimin analizi için ayrıca bkz.: Dominique Sourdel, 'La Classification des Sectes Islamiques dans le Kitâb al-Milal d'Al-Sahrastânî', *Studia Islamica*, Paris 1970, c. 31, s. 240.

Muhamed s.a.v.'in şeriatını inkâr ederler; bunlar Mecûsîler, Yahudiler ve Hıristiyanlardır.

6. Bazıları ise, yukarıda zikredilenlerin tamamını kabul ederler; bunlar ise, Müslümanlar'dır.

Şeriat ve dinleri kabul edenleri daha önce (Birinci Kısım'da) anlatmıştık. Şimdi ise (İkinci Kısım'da), bunların mukabili olarak, sırf akıl ve hevasına dayanarak hareket edenlerden bahsedeceğiz.⁵⁵

Altı madde halinde belirlenen bu 'tipolojik' esaslar çerçevesinde Şehristânî'nin eserinde asıl itibariyle 'aklî ve naklî' delili dikkate alan, 'duyular, doğru haber ve aklı' bilgi edinme metodu olarak kabul eden 'kelamî' epistemolojiyi esas aldığını söylemek mümkündür.⁵⁶ Ancak, Şehristânî'nin eserini kısımlara ve bölümlere ayırırken söz konusu tespit ettiği esaslara tam olarak uyduğu söylenemez. Özellikle, *el-Milel ve'n-nihal*'in son bölümünde 'Cahiliye Arapları' ile 'Hind dinleri' başlıklarını taşıyan kısımlar, söz konusu tipolojik yönetime göre değil, 'coğrafi' yönetime göre tespit edilmiştir. Bu durum, Şehristânî'nin eserinin kısımları ve bölümleri dikkate alındığında daha açık görülmektedir.

Buna göre; Şehristânî eserinde tahlil ettiği dinleri beş alt başlıktan (*mukaddime*)⁵⁷ oluşan bir Giriş, iki Kısım ve yedi Bölüm'de şu şekilde ele almaktadır:

I. Kısım: Dindar İnsanlar ve Topluluklar (*Erbâbü'd-Diyânât ve'l-Milel*)

1. Bölüm: İslam ve ona bağlı mezhepler (*el-Müslimûn*). Burada, sırasıyla mutezileden, cebriyyeden, Eş'arîlik'ten, haricîlerden, mürciiden ve nihayet Şia'dan bahsetmektedir.⁵⁸

⁵⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c.2, s. 4-5.

⁵⁶ Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmi*, İstanbul 1991, s. 72, 83-84.

⁵⁷ Söz konusu mukaddimelerin tercümesi için ayrıca bkz.: Muhammed b. Abdulkerim eş-Şehristânî, 'El-Milel ve'n-Nihal, Mukaddimeler', çev.: Abdurrahman Küçük-Mustafa Erdem-Adem Akın, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1988, c. 30, s. 1-28.

⁵⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c.1, s. 46-188.

2. Bölüm: Ehl-i Kitap (*Ehlü'l-Kitâb*). Burada ise, sırasıyla Yahudiler ile Hıristiyanlar ve bu dinlere bağlı mezheplerden bahsetmektedir.⁵⁹

3. Bölüm: Kitap benzeri metinlere sahip olanlar (*Men Lehû Şüphetü Kitâbin*). Bu dinler ise; Mecûsilik ile Manißeizm gibi düalist (*Seneviyye*) dinlerdir.⁶⁰

II. Kısım: *Beşer Kaynaklı Düşünce ve Batıl İnançlara Mensup Olanlar (Ehlü'l-ehvâi ve'n-Nihal)*

1. Bölüm: Sabiîler ve ona bağlı mezhepler.

2. Bölüm: Yunan'lı Filozoflar. Bunlar, sırasıyla Yedi Bilge olan Tales, Anaksimendros, Anaksimenes, Empedokles, Pisagor, Sokrat ve Eflatun'dur. Daha sonra, erken dönem filozoflardan ve geç dönem filozoflardan bahsetmektedir. Bu konuda da kronolojik sıraya riayet edilmemektedir.

3. Bölüm: Cahiliye Arapları.

4. Bölüm: Hintlilerin dinleri ve çeşitli inançlar. Burada, özellikle Brahmanlar, gök cisimlerine tapanlar ve putperestler ele alınmıştır.⁶¹

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, Şehristânî dinleri tasnif ederken eserinde sadece 'inanç esasları'nı dikkate alan bir 'tipolojik yöntemi' değil, aynı zamanda söz konusu inançların yaşadığı toprakları da dikkate aldığı için 'coğrafi yöntemi' de birlikte kullandığını söylemek mümkündür.

b. Dinlerin Tasnifinde 'Yetmişüç Fırka' Hadisi Meselesi

Mezheplerin tasnifi konusunu ele alan İslam kaynaklarında nakledilen meşhur bir hadise göre Hz. Peygamber, Yahudilerin yetmişbir, Hıristiyanların yetmişiki fırkaya ayrıldıklarını, kendi-

⁵⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c.1, s. 189-208.

⁶⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c.1, s. 209-235.

⁶¹ Massimo Campanini, bu sıralamayı 5 aşamalı olarak göstermektedir. O, Sabiîliği ehl-i kitap kategorisinde değerlendirmektedir. Bkz.: Massimo Campanini, 'La storiografia filosofica di ash-Shahrastânî', *Islam Storia e Civiltà*, Roma 1985, c.10, sayı:1, s.25-26.

sinden sonra ise İslam ümmetinin 73 fırkaya ayrılacağını; bunlardan sadece birinin kurtuluşa ereceğini (firka-i nâciye), diğer 72 fırkanın cehenneme gideceğini belirtmiştir.⁶² İslam fırkalarını yetmişüç olacağını haber veren bu hadis, *Milel ve Nihal* müellifi Şehristânî'nin de dikkate aldığı bir hadis olmuştur:

'Din sahipleri (*ehlü'd-diyânât*), bu konuda varid habere göre, belli sayıda mezhep ve fırka ile sınırlıdır. Mecûsiler yetmiş, Yahudiler yetmiş bir, Hıristiyanlar yetmiş iki, Müslümanlar da yetmiş üç fırkaya ayrılmışlardır. Bütün bu fırkalar arasında kurtuluşa erecek olan ise tek bir fırkadır.'⁶³

Buna göre, kelamcılar İslam fırkalarını tasnif ederken, mezheplerin dört temel esas olan 'sıfatlar ve tevhid, kader, va'd ve va'id, ve bir de sem', akıl, risalet ve imamet' konusundaki görüşlerini dikkate almışlardır. Şehristânî'ye göre ise, asıl itibariyle dört ana mezhep vardır. bunlar: Kaderiye, Sıfatiyye, Hâriciyye ve Şia'dır. Söz konusu 'yetmişüç' fırka bunlardan türemiş ve bunların alt kollarıdır.⁶⁴

Ancak, Şehristânî her ne kadar fikhî mezhepleri de dahil ederek zorlama bir taksimle İslam mezheplerini yetmişüç fırkayı aşacak şekilde tasnif etse de, Yahudilik ve Hıristiyanlığa dair yapmış olduğu tasnifler tetkik edildiğinde, söz konusu sayıya riayet edilmediği görülmektedir.⁶⁵ Benzer bir çaba, Abdülkahir el-Bağdadî'de de görülmektedir.⁶⁶

⁶² Bkz.: Tirmizî, K. İmân, bab:18; İbn Mâce, K. Fiten, bab: 17; Ebû Davûd, K. Sünne, bab:1; Dârimî, K. Siyer, 1/241; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/332, 3/145.

⁶³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c.1, s. 20.

⁶⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c.1, s. 21-23.

⁶⁵ Söz konusu hadisteki sayıya itibar ederek İslam mezheplerini tasnif eden başka dokümanlar da olmuştur. Mesela, Ebu'l-Muzaffer el-İsferâinî (v.1078) *et-Tebîr fi'd-dîn ve temyizü'l-firaki'n-nâciyeti ani'l-firaki'l-hâlikîn*'de ve el-Bağdâdî (v. 1037) *el-Fark beyne'l-firak*'ta, 73 fırka hadisini dikkate alarak İslam mezheplerini tasnif etmek isteyenler arasındadırlar.

⁶⁶ Abdülkahir el-Bağdadî'nin 73 fırka ile ilgili tasnifi ve metodu ile ilgili olarak Kate Chambers Seelye'in giriş yazısınabkz.: Abu Mansur Abd-al-Kâhîr Ibn-Tâhîr al-Bağdâdî, *Moslem Schisms and Sects*, çev.: Kate Chambers Seelye, New York 1920, c.1, s. 1-17.

Milel ve Nihal müelliflerinden olan İbn Hazm ise, söz konusu hadisin hem sened hem de muhteva bakımından sahih olmadığı, bu yüzden ‘haber-i vahid’i delil kabul edenlerce bile delil sayılamayacağını belirtmiş ve böyle bir tasnife gidilmesini reddetmiştir.⁶⁷ Gerçekten, tarih içerisinde ortaya çıkan Yahudi ve Hıristiyan mezhepleri dikkate alındığında, bunların sayılarının söz konusu rivayette nakledilen sayılardan oldukça fazla olduğu görülmektedir.⁶⁸

c. Dinlerin ve Mezheplerin Muhtevalarının Tahlilinde ‘Dört Mesele’ Metodu

Şehristânî, daha önce de belirtildiği üzere, dinleri ve fırkaların inançlarını ele alırken mümkün olduğu kadar ‘objektif’ bilgiyi nakletme gayretindedir. Ancak bu durum, onun söz konusu dinlerin ve fırkaların her türlü inanç ve doktrinlerini aktardığı anlamına gelmemektedir. Şehristânî, dinlerin ve onlara bağlı mezheplerin incelerken, kendi tespit ettiği bazı temel konulardaki inançlarını aktarmakla kendini sınırlamaktadır.⁶⁹ Bu yaklaşım, söz konusu dinlerin ve mezheplerin temel meseleler hakkındaki doktrinleri bariz bir şekilde ortaya konmasını da sağlamaktadır. Bu nedenle, hem kitabındaki dinlerin ve mezheplerin tasnifinde bir mantık

---

⁶⁷ İbn Hazm, kimlerin kafir, kimlerin de kafir sayılamayacağı konusunu incelerken ele aldığı söz konusu hadisi sened ve muhteva yönünden eleştirmiştir. Ona göre, müslümanlara kafir hükmünün verilmesinin yanlış ve bu hususta Hz. Peygamber’den nakledilen çok daha güvenilir hadisler vardır. Buna göre; Kaderiyye ve Mürcie gibi fırkaların bu ümmetin Mecusileri olduğu şeklinde nakledilen hadislerin de aynı kategoride değerlendirilmesi gerektiğini belirtir. Söz konusu hadisi Şehristânî, ‘Kaderiye ümmetin Mecusileri, Müşebbihe Yahudileri, Râfiziler ise Hıristiyanlardır’ ifadesiyle nakletmektedir. Konuyla ilgili tartışmalar ve açıklamalar için bkz.: İbn Hazm, *El-Fasl fi’l-milel ve’l-ehvâi ve’n-nihal*, Beyrut 1971, c. 2, s. 267-268; Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, edit.: Muhammed b. Fethullah Bedran, Kahire 1367, s. 27.

⁶⁸ Mevcut Hıristiyan ve Yahudi fırkalarının adetlerine dair fikir edinmek için bkz.: Jean Vernet – Claire Moncelon, *Dictionnaire des groupes religieux aujourd’hui*, Paris 1995.

⁶⁹ Massimo Campanini, ‘La storiografia filosofica di ash-Shahrastânî’, *Islam - Storia e Civiltà*, c. 10, sayı: 1, s. 24.

izlendiği gibi, onların iç kurguları da belli bir metod çerçevesinde ele alınmıştır.⁷⁰

Şehristânî, mezheplerde olduğu gibi, dinleri tanıtırken de onların belli başlı dört temel konu hakkındaki görüşlerini özellikle dikkate almaktadır. O, söz konusu dinlerin alt kolları olan mezhepleri incelerken de aynı sorulara verdikleri cevaplar çerçevesinde inançlarına yer vermektedir. Şehristânî'nin, dinleri ve mezhepleri ele alırken onlarda cevabını aradığı dört temel husus şunlardır:

1. Tanrı'nın birliği ve sıfatları;
2. Kader ve ilahî adalet;
3. Va'd ve vaîd;
4. Nübüvvet ve imamet.⁷¹

Şehristânî, bir din içerisindeki itikadi mezheplerin oluşumunu bu dört temel esas hakkındaki farklı görüşe sahip olmasına bağlamaktadır. Buradan hareketle, mesela İslam dininde esas itibariyle bu dört temel konudaki farklı görüşleri nedeniyle dört asıl mezhep olduğunu belirtmektedir. Bunlar: Kaderiyye, Sıfatiyye, Hariciler ve Şia'dır. Diğer akımlar ise bu temel konularda aynı inanca sahip olup teferruatta farklı düşündükleri için mezhep değil birer 'fırka'dırlar.⁷²

Şehristânî, inançların takdiminde ihtilaflı meseleler yerine temel konular hakkındaki görüşlerin verilmesinin daha yararlı olduğunu düşünmektedir.⁷³

Bibliyografya

Abu Mansur Abd-al-Kâhir Ibn-Tâhir al-Baghdâdî, *Moslem Schisms and Sects*, çev.: Kate Chambers Seelye, New York 1920.

Ahmed Fuad el-Ehvânî, 'el-Milel ve'n-nihal li'ş-Şehristânî', *Mevsûatü Tûrâsî'l-İnsânî*, Kahire trsz..

⁷⁰ Dominique Sourdel'e göre, asıl itibariyle bu metod aynı zamanda *el-Milel ve'n-Nihal*'deki dinlerin ve mezheplerin tasnifinde de önemli bir rol oynayacaktır. Bkz.: Dominique Sourdel, 'La Classification des Sectes Islamiques dans le Kitâb al-Milal d'Al-Sahrastânî', *Studia Islamica*, Paris 1970, c. 31, s. 240.

⁷¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 20.

⁷² Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 20.

⁷³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 20.

- Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmi*, İstanbul 1991.
- Bruce Benenett Lawrence, *Shahrastani on the Indian Religions*, Yale 1972.
- Bruce B. Lawrence, 'Al-Shahrastâni', *Encyclopedia of Religion*, New York 1987, c. 13, s. 199-200.
- Dominique Sourdel, 'La Classification des Sectes Islamiques dans le Kitâb al-Milal d'Al-Sahrastâni', *Studia Islamica*, Paris 1970, c. 31, s. 239-247.
- Ebu Mansûr Abdulkahir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Önsöz ve notlarla çev.: Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara 1991.
- Ernst Breisach, 'Historiography', *The Encyclopedia of Religion*, edit.: Mircea Eliade, New York 1987, c. 6, s. 370-383.
- Fahrettin Razî, *et-Tefsiru'l-Kebîr*, Beyrut 1990.
- Hasan Onat, 'Makâlâtü'l-İslâmiyyîn', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2003, s. 406-407.
- Henri Corbin, *Histoire de la Philosophie Islamique*, Paris 1986.
- Guy Monnot, *Islam et Religions*, Paris 1986.
- İbn Hazm, *El-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal*, Beyrut 1971.
- Jean Vernet - Claire Moncelon, *Dictionnaire des groupes religieux aujourd'hui*, Paris 1995.
- Massimo Campanini, 'La storiografia filosofica di ash-Shahrastani', *Islam Storia e Civiltà*, c.10, sayı:1, s.17-29, Roma 1985.
- Mircea Eliade, *La Nostalgie des origines, méthodologie et histoire des religions*, Paris 1971.
- Mircea Eliade, *Aspects du Mythe*, Paris 1993.
- Mircea Eliade, *Mythes, Rêves et Mystères*, Paris 1993.
- Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *Kitâbü'l-milel ve'n-nihal*, tahrir: Muhammed Fethullah Bedrân, Kahire 1367.
- Muhammed Ben Abd al-Karîm al-Shahrastaâni, *Les Dissidences de l'İslam*, çev. ve yay. haz.: Jean-Claude Vadet, Paris 1984.
- Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *Dinler ve Mezhepler Tarihi*, çev.: Muharrem Tan, İstanbul 2006.
- Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, 'El-Milel ve'n-Nihal, Mukaddimeler', çev.: Abdurrahman Küçük-Mustafa Erdem-Adem Akın, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1988, c. 30, s. 1-28.
- Muhammed b. Nasiruddin Salih es-Sicistanî, *Menhecü's-Şehristânî fi Kitâbihi'l-Milel ve'n-Nihal*, Riyad 1994.
- Muhammed Tancî, 'Şehristânî', *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1979, c. 11, s. 396.
- Muhammed b. Tavî et-Tancî, 'Şehristânî'nin Kitab'ul-Milel ve'n-Nihal'i', *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1956, c. 5, s. 1.
- Muhammed b. Tavî et-Tancî, 'Şehristânî'nin Kitab'ul-Milel ve'n-Nihal'i',

- İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1956.
- Mustafa Öz, 'el-Makâlât ve'l-fırak', TDV İslâm Ansiklopedisi, Ankara 2003, c. 27, s. 405.
- Ömer Faruk Harman, 'el-Milel ve'n-Nihal', Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 30, s. 57-60.
- Steven M. Wasserstrom, 'Islamicate History of Religions?', History of Religions, Chicago 1988, sayı: 27/4, s. 405-411.
- Şaban Kuzgun, 'Şehristânî'nin Hayatı, Şahiyeti, Eserleri ve 'el-Milel ve'n-Nihal' İsimli Eserinin Dinler Tarihi ile İlgili Önemli Bölümlerinin Tercümesi', Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Kayseri 1985, sayı: 2, s. 179-187.
- Ulrich Rudolph, 'Shahrastani, Livre des religions et des sectes II', Bulletin Critique des Annales Islamologiques, Caire 1994, sayı: 11, s. 103-109.
- Yusuf Ziya Yörükân, Ebû'l-Feth Şehristânî: 'Milel ve Nihal' Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme ve Mezheplerin Tetkikinde Usûl, yay. haz.: Murat Memiş, Ankara 2002.

Shahrastani's Methods Concerning History of Religions in His *al-Milel wa'n-Nihal*

Citation/©: Taşpınar, İsmail, (2008). Shahrastani's Methods Concerning History of Religions in His *al-Milel wa'n-Nihal*, Milel ve Nihal, 5 (1), 37-61.

Abstract: This research which is composed of three chapters is about the main methods related to the History of Religions used in Shahrastani's *al-milel wa'n-nihal* of. The first chapter focuses on the importance of the book. Whereas the second chapter gives detailed information about the said methods. This chapter includes the general information about the sources used by Shahrastani and his intellectual environment since they influenced his approach. The following part of the second chapter is about the methods that he used, namely; objective and descriptive method, method of forming terminology, hermeneutical method according to Mircea Eliade, the historiosophic and gnostic method which is the interpretation of history of religions according to a certain 'wisdom', the method of 'counterpart and correspondence'. The last and third chapter focuses, between others, on the typological and geographical methods of Shahrastani, which he uses in order to classify the religions and believes.

Key Words: Shahrastani, al-milal wa'n-nihal, history of religions, methodology of history, Batıniyyah, Hermenautics, Historiosophy, Typology.

